ئەوەی راستی بێت باخچە هەڵواسراوەکانی بابلیش کەوتۆتە باکوری خۆرهەڵاتی کۆشکی پادشاییەوە، بەیەکێک لە هەفتەمین سەرسوڕهێنەرەکانی جیهان دادەنرێت کە (نابو خودنوسور) بۆ خێزانە مادییەکەی دروست کردووە کە نێوی (ئەمیتس) بووە، شوێنکەوتەی ئەم باخچەیە بەرەو رووی باکووری رۆژهەڵات، ئەوە دەگەیەنێت کە هەمیشە بەرامبەری نیشتمانی مادەکان بێت و شازادە (ئەمیتس) لە شاری بابلدا تێیدا بحەوێتەوە و هەست بەنامۆیی نەکات[٣٥].

ئەوەی شایانی باس بێت هەتاوەکو سەردەمەکانی دواییش هەندێک لە شاخەکانی کوردستان وەکو شوێنێکی پیرۆز و بۆ جێگای پەرستن بەکارهێنراون، بۆ نموونە گۆڕی زۆربەی پیاوچاکان و بەتایبەتی پیاوە زەردەشتییەکان لەسەر لوتکەی ئەو چیایانەدا هەن، هەروەکو پیرەمەگروون و پیر ئەلیاس و پیر داود لە ناوچەکانی سلێمانی و چەندان گۆڕی تریش لە ناوچەکانی کوردستاندا بەتایبەتی چیا سەختەکانی هەورامان. هەروەها لە تێروانینی زۆربەی مێژوونووسانیشدا زەکوورە جێگای سەرسام بوونی عەرەبەکان و گەلانی موسڵمانی تریش بووە و منارە بەنێوبانگەکەی سامەڕرا (مەلوییە) رەنگدانەوەیەکی زۆر بەرچاو و دیارە بۆ زەکوورە کۆنەکان[٣٦].

کەواتە دروستکردنی زەکوورە وەک شوێنێکی بەرز بۆ پەرستنی خوداوەندان هەر بەیادی چیاکانی کوردستانەوە بووە.

چیرۆکی لافاوە بەنێوبانگەکە، کە هەروەک لە دواییدا دێمە سەری باسی چیاکانی کوردستان دەکات کە کەشتییەکەی (نوح - ئۆتۆناپشتم) لەسەر یەکێک لە چیاکانیدا گیرساوەتەوە کە لەوانەیە ئاراستەکردنی هەندێک لە زەکوورە کۆنەکانی سۆمەر بۆ ناوچەکانی ئەم چیایانە پەیوەندیی بەچیرۆکی لافاوەکە و لەنگەرگرتنی کەشتییەکەوە لەسەر چیایەکی کوردستاندا هەبێت.

بەشێکی گرنگی زەکوورە کە حەرەم بووە و بەسۆمەری پێی گوتراوە (ئەی کوڕ - E - KUR) واتای (چیای پەرستگا) دەگەیەنێت، لە راستیدا جگە

لە شێوە ئەندازەییەکەی زەکوورە کە هەر بەچیا دەچێت، ئەو بەشەی زەکوورە کە بەئەی کوڕ یاخود چیای پەرستگا نێوبراوە گەورەترین بەڵگەیە کە رەسەنی زەکوورە دەباتەوە سەر چیاکانی کوردستان[٣٧].

تەنانەت واتای خودی (زەکوورە)ش گردی ئاسمان یاخود چیای خوداوەند دەگەیەنێت کە زێتر راستیی ئەو بۆچوونانەی سەرەوە دەسەلمێنێت[٣٨]. دیسانەوە هەر وشەی زەکوورە واتای لووتکەی چیاش دەگەیەنێت[٣٩].

بەڵگەیەکی تر بۆ چیایی بوونی زەکوورە نەخش و نیگارەکانی ئاشوور بانیپاڵە کە دەربارەی زەکوورەی (سوسە)ی ناوچەی ئیلامە، ئەم نەخش و نیگارانە وادەگەیەنن کە زەکوورەی سوسە کاتی خۆی چەندین شاخی (قۆچ) لە برۆنزی پیاکێشراوی بەسەرەوە بووە[٤٠]. بوونی ئەم شاخانە لەسەر زەکوورەی سوسە ئەوە دەگەیەنێت کە یەکەمین نیشتمانی زەکوورە شاخەکان بووە، چونکە لەسەر شاخەکان مرۆ چەندەها ئاژەڵی وەک بەراز و بزن و بەرانە کێویی شاخدار بەدی دەکات، جا بۆ ئەوەی کە ئەم زەکوورانە وەکو چیایەک بێنە پێش چاوی خەڵکی ئەو سەردەمە هاتوون بەو شاخانە رازاندوویانەتەوە.

دەربارەی نێوی زەکوورەکان هەروەکو چۆن ئەمڕۆ هەر چیایەک و بگرە زۆربەی لووتکەکان ناوێکی تایبەتی خۆیان هەیە، زەکوورەکانیش لەو سەردەمەدا هەریەک نێوێکی خۆیانیان هەبووە بۆ نموونە زەکوورەی (ئاشوور) پێی گوتراوە (خانووی چیای گەردوون) و زەکوورەی ئوریش بە(خانووی زەبابا و ئینینای بڵند کە لووتکەکانی لە ئاسماندایە) بەنێوبانگ بووە. هەروەها بەزەکوورەی (کیش)یشیان گوتووە (خانووی چیا). ئەم نێوانە زێتر رەسەنی زەکوورە بۆ چیاکان دەگێڕێتەوە.

بەنێوبانگترین ئەو تیۆرییانەی کە زانا ئارکیۆلۆژییەکان بۆ روونکردنەوەی زەکوورە و هۆی دروستکردنی دایان نابێت، تیۆری (لیثابی و ئەندازیاری بیناسازی دۆمبارت)ە ئەمانە دەڵێن، زەکوورە کاتی خۆی (تەخت)ی خوداوەند بووە، خوداوەند حەزی بەنیشتەنیی لووتکەی چیاکان بووە. بەو شێوەیە زەکوورە وەک چیایەکە کە خوداوەند لەسەر تەختەکەی

دادەنیشێ و فەرمانڕەوایی گەردوون دەکات[٤١]. ئەم تیۆرەش وەک هەموو ئەو بەڵگانەی تر کە باس کران گەواهی بۆ چیایی بوونی پەرستگای زەکوورە دەدات.

بەڵگەی شەشەم: ئەفسانە سۆمەرییەکان

ئەفسانە (MYTHOS) ئەو رووداوانە باس دەکات کە لە سەردەمێکی زۆر کۆندا روویان داوە، ئەو دیاردە کەونی و لە توانا بەدەرانە شی دەکاتەوە و هۆی پەیدابوونیان روون دەکاتەوە[٤٢]. یاخود بەشێوەیەکی گشتی بریتییە لەو چیرۆکانەی کە کاتی خۆی زۆربەی گەلانی مرۆڤایەتی دەیانگێڕایەوە لە هەندێک موناسەبەتدا و لەو بڕوایەدا بوون کە چیرۆکێکی راستەقینەیە و ئەو رووداوانە دەگێڕێتەوە کە بەڕاستی لە رابردوودا روویانداوە[٤٣].

پێشکەوتنی زانستی میسۆلۆژیا (ئەفسانەزانی) بووە هۆی ئەوەی کە بەچاوێکی دی تەماشای ئەفسانە بکرێت و لە ریزی چیرۆکە خوڕافییەکانی بکاتە دەرەوە، ئەمرۆ زانایانی میسۆلۆژی و ئاڕکیۆلۆژی لەپاش چەندەها لێکۆڵینەوە لەسەر ئەو ئەفسانانە و بەتایبەتی ئەفسانە خۆرهەڵاتییەکان، وای بۆ دەچن کە ئەم ئەفسانانە کاتی خۆی رووداوی راستینە بێت و لە ئەنجامی تێپەڕبوونی کات و دەماودەم کردنی ئەم چیرۆکانەوە بەرگی ئەفسانە و خوڕافیاتی بەبەردا کرابێت، هەر ئەفسانەیەک ئێمە بیگرین و بچینە بنجوبنەوانییەوە چیرۆکێکی مێژوویی راستینەمان بۆ دەگێڕێتەوە، هەر بەهۆی ئەفسانە یۆنانییەکانی ئەلیادەوە بوو شوێنی شاری (تەڕوادە)ی مێژوویی دۆزرایەوە.

بۆ نموونە چیرۆکی لافاوەکە کە پاشان باسی لێوە دەکەم، لەمەوبەر لەلایەن زۆر کەسەوە بەشتێکی خوڕافی دادەنرا، بەڵام پاش لێکۆڵینەوە بەنێوبانگەکەی زانای رووسی (ئەلیکساندەر گەڕبۆڤسکی) لە کتێبەکەیدا (نهێنی کۆنترین مێژوو) بۆمان دەردەکەوێت کە چیرۆکی ئەو لافاوە ئەفسانە و خوڕافیات نییە و بەڕاستی رووی داوە، تەنانەت لێکۆڵینەوە جیۆلۆجی و ئاڕکیۆلۆژییەکانی دەشتی لیتەییش، راستیی روودانی ئەم

لافاوە دەسەلمێنن.

مرۆڤی کۆن لە هەموو نەتەوەکانی پاش خۆیان زێتر خاوەنی ئەفسانە بوون و بەشێکی گرنگی ژیان و ئایینیان بووە، تەنانەت هێندێک ئەفسانە کە ئەمڕۆ لەنێو کوردەواریی خۆماندا باوە رەگوڕیشەیان دەگەڕێتەوە بۆ سەردەمانێکی زۆر کۆن کە هیچ دوور نییە هەندێکیان بچنەوە سەردەمی سۆمەرییەکان و بگرە لەوانیش کۆنتر، ئەفسانەی خدری زیندە کە لە کوردەواریدا باوە، بەنێوێکی تر و بەهەمان شێوە لە تەختە گڵەکانی سۆمەردا بەرچاومان دەکەوێت.

ئەفسانەی سۆمەرییەکان بەهۆی داهێنانی نووسینی مێخییەوە و تۆمارکردنیان، لە هەموو نەتەوەکانی تر زێتر بەدەستمان گەیشتووە. زۆربەی ئەفسانە سامییەکانی سەردەمی ئەکەدییەکان و بابلییەکان و ئاشوورییەکان دەچنەوە سەردەمی سۆمەرییەکان و گەلانی دوای سۆمەرییەکان پەرچڤەی زمانەکانی خۆیانیان کردووە، تەنانەت پەیوەندییەکی زۆر بەهێز لەنێوان تەورات و ئەفسانەی سۆمەرییەکاندا هەیە و هەرچی چیرۆکی نێو ئەو کتێبە پیرۆزانە هەیە لەسەر تەختە گڵەکانی سۆمەردا بەرچاومان دەکەوێت، لەوانە کەشتییەکەی نوح و چیرۆکی قابیل و هابیل و شێوەی لە دایکبوونی مووسا پێغەمبەر و زۆری تر.

لە ئەفسانە بەنێوبانگەکانی سۆمەری، ئەفسانەی ئادابا و دابەزینی خوداوەند ئەشتار بۆ جیهانی ژێروو و چیرۆکی دروستبوونی گەردوون و گلگامش و لافاوەکە و سەدان ئەفسانەی تر کە هەریەکەیان کەم و زۆر باسی چیاکانی کوردستانیان کردووە.

یەکێک لە ئەفسانە سۆمەرییەکان ئەوەمان بۆ دەگێڕێتەوە کە (چۆن خودی سۆمەرییەکان ئەوەیان لەبیر ماوە کە دانەوێڵەی گەنم و جۆ بۆ یەکەم جار لە ناوچەیەکی شاخاویی نزیک وڵاتی بابلەوە هێنراوە)، هەروەها ئەفسانەیەکی سۆمەریی تر کە لە سەدەی هەژدەمی پ.ز وە نووسراوەتەوە، بۆمان دەگێڕێتەوە کە (چۆن خوداوەند ئانۆ – ANU خوداوەندی ئاسمان گەنم و جۆی لە ئاسمانەوە بۆ زەویی بەپیت هێناوە و ئەنلیلیش – ENLIL

خوداوەندی هێزی پادشایەتی، هەڵساوە بەکۆکردنەوەیان و لە وڵاتی چیاکاندا دایناوە و چیاکانی داخستووە هەروەکو چۆن دەرگایەک دادەخرێت، پاشان نین ئازو - NINAZU و نین مادا - NINMADA بڕیاریان دا کە رێ بەوڵاتی سۆمەر بدەن ئەو وڵاتەی دانەوێڵە ناناسێت، دانەوێڵە بناسن)[٤٤]. ئەم دوو ئەفسانە سۆمەرییە کە هەردووکیان باسی نیشتمانی یەکەمینی گەنم و جۆ و دانەوێڵەکانی تر دەکەن، بەتەواوەتی کوردستانی بوونی سۆمەرییەکان دەسەلمێنێت.

لە ئەفسانەی یەکەمدا کە باسی ئەوە دەکات کە چۆن سۆمەرییەکان لە بیریان ماوە بۆ یەکەم جار گەنم و جۆ لە ناوچەیەکی شاخاویی نزیک وڵاتی بابلەوە هێنراوە، ئەوە دەسەلمێنێت کە سۆمەرییەکان خۆیان هەر لەو ناوچە شاخاوییانەوە هاتبێتنە دەشتی لیتەییەوە، ئەگەر وانەبێت چۆن لە بیریان دەمێنێت کە بۆ یەکەم جار گەنم و جۆ لە ناوچەیەکی شاخاویی نزیک وڵاتی بابلەوە هێنراوە، دیارە نزیکترین ناوچەی شاخاویش بۆ وڵاتی بابل هەر چیاکانی زاگرۆسی کوردستانە کە کۆنترین گەنم و دانەوێڵەی بەبەردبووی (المتحجر) تێدا دۆزرابێتەوە.

دۆزینەوەی گەنم و جۆی بەبەردبوو لە گوندەکانی زاوی چەمی و چەرموودا کە مێژوویان دەگەڕێتەوە بۆ پێش نیشتەجێ بوونی سۆمەرییەکان لە دەشتی لیتەییدا راستیی ئەم ئەفسانە سۆمەرییە دەسەلمێنێت، ئەوەی شایانی باس بێت کوردستان کۆنترین ناوچەی جیهانە کە دانەوێڵەی لێ روابێت و لەوێوە بۆ وڵاتی سۆمەر و ناوچەکانی تری جیهان بڵاوبووەتەوە، ئەم راستییە لێکۆڵینەوە ئارکیۆلۆژییەکان سەلماندوویانە.

لە ئەفسانەی دووەمیشدا باسی دروستبوونی دانەوێڵە دەکات کە بۆ یەکەم جار بەشێوەیەکی خۆڕسک بووە و بەباران رواوە، بارانیش لە ئاسمانەوە دێتە خوارەوە، هەر بۆیە سۆمەرییەکان لەو ئەفسانەیەدا گوتوویانە کە ئانۆ خوداوەندی ئاسمان گەنم و جۆی لە ئاسمانەوە بۆ زەویی بەپیت هێناوە، هەروەها هەر لەم ئەفسانەیەوە بۆمان دەردەکەوێت کە خەڵکی ناوچەی لیتەیی لە پێش چیاییەکانی کوردستاندا دانەوێڵە و

کشتوکاڵیان نەزانیوە، بەڵکو دوای کۆچکردنی سۆمەرییەکان بۆ ئەم ناوچانە و لەپاش بڕیاردانی (نین ئازۆ و نین مادا) کە دوو پەرستراوی سۆمەرییەکان بوون، سۆمەرییەکان دانەوێڵەیان ناسیوە. من لەو بڕوایەدام کە نین ئازۆ و نین مادا خوداوەند نەبوون و دوو کەسی ئاسایی بوون و ئەم دووانە لە چیاکانی کوردستانەوە بۆ دەشتی لیتەیی کۆچیان کردووە و تۆوی گەنم و جۆ و دانەوێڵەی تریان لەگەڵ خۆیاندا بردووە و لەوێ رواندوویانە پاشان کە سۆمەرییەکان دانەوێڵەیان ناسیوە و فێری کشتوکاڵ بوون بەهۆی ئەو دوو کەسەوە، لە پاش ماوەیەک پەرستوویانن و نێویان لەنێو ئەم ئەفسانەیەدا -نەمر - کردوون، بەڵام نین ئازۆ و نین مادا نەگەیشتوونەتە پلەی خوداوەندێتی.

زۆربەی ئەو نێوە پیرۆزانەی کە لە ئەفسانە سۆمەرییەکاندا هاتوون، کاتی خۆی هەریەکەیان داهێنانێکیان هەبووە و شتێکیان دروست کردووە یاخود شتێکیان هێناوە کە لە وڵاتی سۆمەردا نەبووە و سوودی بەکۆمەڵانی خەڵکی سۆمەری گەیاندووە. ئەمانە پاش مردنیشیان هەر لەنێو دڵی خەڵکی سۆمەردا بەهۆی داهێنانەکانیانەوە بەزیندوویی ماونەتەوە تا دەماودەم باس کراوە و گەیشتوونەتە ئەو رادەیەی کە بپەرسترێن و نێویان بچێتە دووتوێی ئەفسانە پیرۆزەکانی سۆمەرەوە. جگە لەو ئەفسانانەی سەرەوە چەندین ئەفسانە و چیرۆکی مێژوویی تر هەیە کە بۆ هەزارەی دووەمی پ.ز دەگەڕێنەوە کە بەزمانی سۆمەری نووسراون و پەیوەندیی نێوان سۆمەرییەکان و چیاکانی کوردستان زێتر پتەو دەکەن.

لەوانە ئەو دوو چیرۆکەی (ئەنمیر گیری) کە پادشای بنەماڵەی یەکەمی وەرکا بووە و کە پەیوەندی بەهەرێمی (ئاڕتا)وە هەبووە کە دەکەوێتە باکووری خۆرهەڵاتی کوردستانەوە. هەروەها چیرۆکێکی تریش هەیە دەربارەی ئەم پادشایە و یەکێک لە سەرکردەکانی کە نێوی (لۆگا پەندا)یە.

جگە لە گرنگیی مێژوویی ئەم چیرۆک و ئەفسانانە، چەندین زانیاریی بەکەڵکی دەربارەی سروشتی شاخاویی وڵاتی ئاڕتا و سیستەمی فەرمانڕەوایانی تێدایە کە زۆر لە سیستەمی فەرمانڕەوایی دەوڵەتەکانی

شارە سۆمەرییەکان دەچێت، پاشان لە کەرەستە ئابوورییە بنچینەییەکانی وەک زێڕ و لازوردی وڵاتی ئاڕتاش دەدوێت. لەو باسە زۆر گرنگانەی کە ئەم ئەفسانە مێژووییانە بۆمان دەگێڕنەوە، ئەوەیە کە هەندێک لە خوداوەندە سۆمەرییەکان لە هەرێمی (ئاڕتا)دا پەرستراون[٤٥]. نزیکیی سیستمی فەرمانڕەوایی و لەیەکچوونی هەندێک خوداوەندانی نێوان وڵاتی ئاڕتای کۆنی کوردستان و سۆمەرییەکان چەند بەڵگەیەکی بەهێزی ترن کە شاخاوی بوون و کوردستانی بوونی سۆمەرییەکان دەسەلمێنێت.

بەڵگەی حەوتەم: چیرۆکی لافاوەکە

کێ هەبێت چیرۆکی لافاوەکە و نێوی نوح پێغەمبەر و کەشتییەکەی نەبیستبێت؟ چیرۆکی لافاوەکەی نوح جگە لەوەی کە تێکستێکی ئایینییە و لە کتێبەکانی وەک تەورات و قورئان و هی تردا هەیە، لە کوردەواریی خۆماندا کراوەتە چیرۆک و باوکان و دایکان هەر لە کۆنەوە بۆ منداڵانیان گێڕاوەتەوە.

ئەم لافاوە لەلای زۆر کەس بەئەفسانە و شتی پڕوپووچ دەدرایە قەڵەم، بەڵام پاش لێکۆڵینەوە مێژوویی و ئارکیۆلۆژی و جیۆلۆجییەکانی ناوچەکانی خۆرهەڵاتی نزیک، ڕاستیی ڕوودانی ئەم لافاوە لە ناوچەکانی میزۆپۆتامیا و دەوروبەریدا سەلمێنرا، هەچ مێژوونووسێک لە مێژووی ئەم ناوچانە کۆڵیبێتەوە، باسی لافاوەکە و کەشتییەکەی نوحی کردووە.

چیرۆکی ئەم لافاوە و لێکۆڵینەوە لە بوون یاخود نەبوونی ئەم لافاوە وای لێ هات کە زانایان کتێبی سەربەخۆی لەسەر بنووسن. هەرچەندە مێژووی ڕوودانی ئەم لافاوە تاوەکو ئێستا بەتەواوەتی نەزانراوە، بەڵام ئەوە هەیە کە لافاوەکە لە سەردەمانێکی زوودا ڕووی داوە، تەورات و قورئان یەکەم سەرچاوە نین کە باسی لافاوەکەی نوحیان کردبێت، بەڵکو دەنگوباسی لافاوەکە و کەشتییەکەی نوح لەسەر تەختە گڵەکانی سۆمەرییەکانیشدا تۆمار کراوە. لافاوەکە ڕووداوێکە کە تێکستە سۆمەری و بابلییەکان بە سێ جۆری سەرەکی بۆمان دەگێڕنەوە، کە بەشێوەیەکی گشتی هەر سێکیان

لە یەک دەچن، یەکەمین تێکست دەربارەی ئەم لافاوە بەزمانی سۆمەری نووسراوەتەوە کە پاڵەوانەکەی تێیدا نێوی (زیوسەدرا – ZIUSODRA) بووە لەجیاتی (نوح) و مرۆڤایەتی لە مەترسیی نەمان ڕزگار کردووە لەکاتی لافاوە مەزنەکەدا، کە تەواوی زەمینی گرتووەتەوە بەپێی بۆچوونی پێشینان تێکستی دووەم تەختە گڵی یازدەیەمە لە ئەفسانەی گلگامش کە پاڵەوانەکەی نێوی (ئۆتناپشتم – UTNAPISHTM) بووە و هەڵساوە بەدروستکردنی کەشتییەکی گەورە و تێیدا بەپێی توانا خەڵک و ئاژەڵان و مەل و ئازووخەی تێدا کۆکردووەتەوە. سێیەمین تێکست کە لە هەموویان درێژترە چیرۆکی (ئەتراهاسیس – ATRAHASIS)ە بەنێوی ئەو پاڵەوانەوە کە بەهەمان ڕۆڵی زیوسەدرا و ئۆتناپشتم هەڵدەستێت[٤٦] لە ئیسحاحی حەوتەم و هەشتەمی تەوراتیشدا هەمان چیرۆکی لافاوەکە هاتووە بەڵام پاڵەوانەکەی ئەمجارە بەنێوی (نوح)ەوە بووە[٤٧].

لەبەرئەوەی سۆمەرییەکان یەکەم کەس بوون کە لەسەر تەختە گڵەکانیان چیرۆکی لافاوەکەیان تۆمار کردووە، کەواتە ڕزگارکەری مرۆڤایەتی و پاڵەوانی لافاوەکە بوون هەروەکو چۆن ناوەکەی سۆمەری بووە (زیوسەدرا) ڕەگەزیشی هەر سۆمەری بووە، بەو پێیە زیوسەدرا و هەموو ئەو خەڵکانەی کە لەگەڵیدا بوون سۆمەری بوون، کەشتییەکەی زیوسەدرا هەروەکو لەلایەن زانایانی ئارکیۆلۆژییەوە بەدەرخراوە لەسەر یەکێک لە کێوەکانی کوردستانەوە لەنگەری گرتووە، هەندێک دەڵێن ئەم کێوە کێوی پیرەمەگروونی نزیک شاری سلێمانییە و هەندێکی تریش دەڵێن چیای حەساڕۆستی ناوچەی هەولێرە و کۆمەڵێکی تریش دەڵێن کەشتییەکە لەسەر چیایەکی نزیک زاخۆوە لە کەناری چەپی ڕووباری دیجلەوە لەنگەری گرتووە[٤٨]، لە قورئاندا نێوی ئەم چیایە بەجوودی هاتووە، (وأستوت علی الجودي) وشەی جوودی هەر هەمان وشەی (گۆتي)یە کە ڕەگەزێکی کۆنی کوردستانن و ئەوە دەگەیەنێت کە کەشتییەکە لە ناوچەکەی ئەواندا لەنگەری گرتبێت.

هەندێکی تر لە زانایان وای بۆ دەچوون کە کەشتییەکە لەسەر چیای

(ئاراڕات)ی باکووری کوردستاندا لەنگەری گرتبێت! و پاشماوەی ئەو دار و تەختە کۆنانەی کە لە لاپاڵی ئەو چیایەدا دۆزراوەتەوە، دەیانکردە بەڵگەیەکی ماددی بۆ پتەوکردنی راکەیان، بەڵام پاش ئەوەی کە چەند پارچەیەکی ئەو تەختە کۆنانەیان بەهۆی (ماددەی تیشکدەری کاربۆن 14)وە تاقی کردەوە، دەرکەوت کە مێژوویان دەگەڕێتەوە بۆ 600 ساڵی دوای زایین! کە ئەو مێژووە گەلێک نوێیە بۆ رووداوی ئەو لافاوە...؟[٤٩].

ئەلیکساندەر پۆلیهستۆر ALEX. POLYHISTOR بەو شێوەیەی کە لە ئۆزابیۆسی ئەرمەنی باسی کردووە دەڵێت «کەشتییەکە و پاڵەوانە بابلییەکەی (کسیسوثروس) XISUTHROS لە رۆژی لافاوەکەدا لەسەر

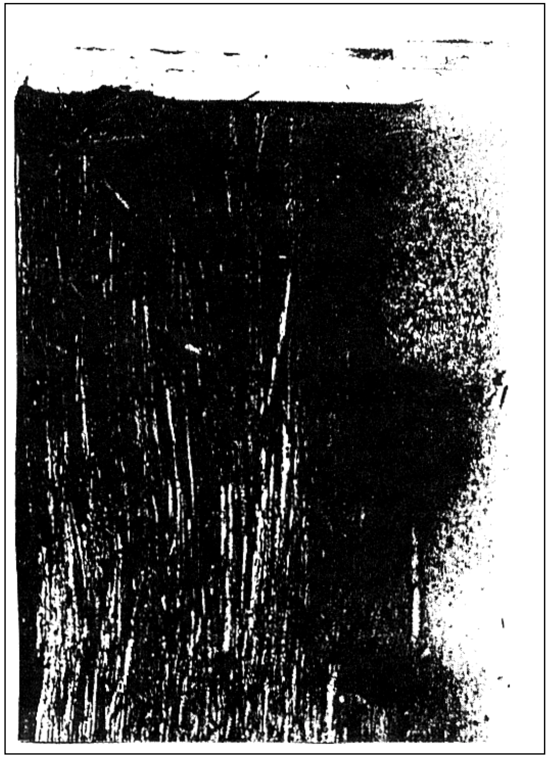

30 پاشماوەی تەختە کۆنەکانی چیای ئاراڕات

چیاکانی کوردیای KORDUAE ئەرمینیا گیرساوەتەوە، هەروەها چیای نیسیر NISIR کە ئەم نێوە لە سەرەتادا واتای (ڕزگارکردن)ی دەگەیاند، ئاشوورییەکان و بابلییەکان بەسەر چیایەکی ناوچەی لۆلۆ LULUدا دایانبڕیوە کە بەزمانی نێوخۆیی لۆلۆکان، کنیبا KINIPA (KINIBA)ی پێ گوتراوە کە کەوتووەتە سەر ڕێڕەوی خوارووی زێ وە لە ناوچە هەرە باشوورەکانی وڵاتی KORDYAE کۆردیای»[٥٠].

هەندێک لە لێکۆڵەرەوان دەڵێن کەشتییەکە لەسەر چیای (نەسیر – NI-SIR) لەنگەری گرتووە، ئەم چیایە بەنێو (نەسیر چیای گۆتی) باس کراوە کە بۆ نەتەوەی گۆتییەکان دەگەڕێتەوە کە لەگەڵ لۆللۆبییەکاندا نیشتەجێی دەشتەکانی سلێمانی بوون.

هەروەها مێژوونووسی مەزنی کوردیش (مامۆستا محەمەد ئەمین زەکی) ئەم رایە وە خۆ دەگرێت و دەڵێت کەشتی (نوح) لەسەر چیای (نیسیر) چیای رزگاربوون لەنگەری گرتووە، کە بەزمانی نەتەوەی لۆللۆی کوردستانی پێی گوتراوە (کینیپا) کە دوور نییە چیای پیرەمەگروون بێت. دیسانەوە مامۆستا محەمەد ئەمین زەکی دەڵێت: کە ئاشوور ناسرپاڵ باسی

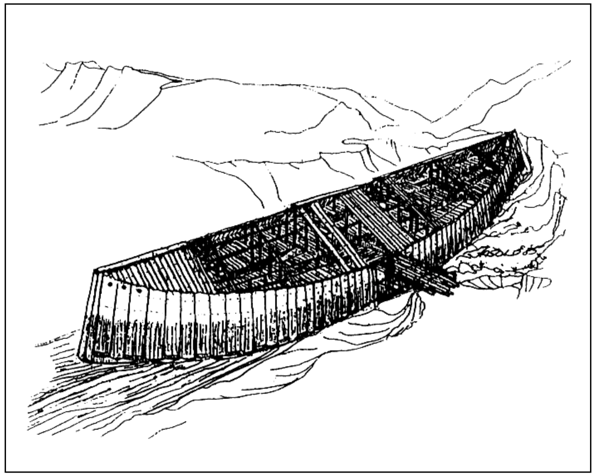

31 وێنەیەکی خەیاڵیی کەشتییەکەی نوح

چیای (نیسیر)ی کردووە و کە دەڵێت دەکەوێتە خۆرهەڵاتی وڵاتی ئاشوورەوە کە تاکە چیایە لووتکەی وەک سەری رمی هەبێت(٥١).

دەربارەی نێوی (کنیبا)ی گۆتی کە بەچیاکە گوتراوە تا ئێستاش دۆڵێک لەلای چەپی شاخی پیرەمەگرووندا هەیە کە دەکەوێتە بەردەمی باشووری سورداش و رۆخی شاخی (سپیلک) و بە(کونەبا) بەنێوبانگە. ئەوی راستیی بێت وشەی (کنیبا)ی گۆتی و (کونەبا)ی کوردیی ئێستا زۆر لە یەکترەوە نزیکن، کە وامان لێ دەکات بڵێین: بەدڵنیاییەوە کەشتییەکە لەسەر پیرەمەگروون لەنگەری گرتووە، هەروەها نزیکیی پیرەمەگروون و دۆڵی کونەباش لەیەکەوە هەریەک کیلۆمەتر دەبن زێتر ئەوە دەسەلمێنێت ئەم دۆڵی کونەبایەش نزیکی زێی بچووکە.

هەرچۆنێک بێت پیرەمەگروون بێت یاخود هەر چیایەکی تر گرنگ ئەوەیە کەشتییەکە لەسەر یەکێک لە چیاکانی کوردستان گیرساوەتەوە و بەو پێیە ئەو چیایانە بوونەتە نیشتمانی سۆمەرییەکان و پاشانیش لەوێوە بەرەو دەشتی لیتەیی کۆچیان کردووە. بەهۆی تۆمارکردنی دەنگوباسی لافاوەکە لەلایەن سۆمەرییەکانەوە بۆمان دەردەکەوێت کە زیوسەدرا سۆمەری بووە و سامی نەبووە، بردنەوەی نەژادی نەتەوە کۆنەکانی دوورگەی عەرەبی بۆ کوڕێکی زیوسەدرا هەڵەیەکی مێژوویی زۆر گەورەیە کە پێیان دەگوترێت (سامییەکان) راستە نێوی (نوح) و (سام) نێوێکی سامین، بەڵام ئایا لە بنەڕەتدا ئەمانە سامی بوون...؟! بێگومان نەخێر.

مێژوونووسە عەرەبەکانیش بەتایبەتی مێژوونووسانی عێراقی لایان لەم مەسەلەیە کردووەتەوە و وازیان لە نێوی سامی و سامییەکان هێناوە بۆ ئەو نەتەوانەی کە لە دوورگەی عەرەبیدا لە هەزارەی سێیەمی پ.ز دا ژیاون، بەڵکو ئێستا نێوی دوورگەیی (الجزریون)یان بۆ بەکار دەهێنن. هۆی ئەم هەڵە مێژووییە و گۆڕینی نێوی زیوسەدرای سۆمەری بۆ نوحی سامی (دوورگەیی) و گێڕانەوە و پەرچڤەکردنی ئەفسانە سۆمەرییەکانە لەلایەن نەتەوە سامییەکان و هی ترەوە، دەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی لافاوەکە پاش سۆمەرییەکان بەزمانەکانی ئەکەدی و بابلی و ئاشووری و عیبری و چەندین

زمانی کۆنی دیکە نووسراونەتەوە، کە هەریەکەیان نێوێکیان لە پاڵەوانەکە (زیوسەدرا) ناوە باوەڕیش ناکەم ئەم هەموو لافاوە مەزنە لە مێژوودا رووی دابێت و هەر جارەی پاڵەوانێک و بەنێوێکی جیاوازەوە مرۆڤایەتیی لە خنکان رزگار کردبێت...!. تەنانەت لە ناوچەکانی تریشدا چیرۆکی لافاوەکەیان گێڕاوەتەوە و نێوی پاڵەوانە راستینەکەیان گۆڕیوە، بۆ نموونە لە سەرچاوە هندۆسییەکاندا نێوی زیوسەدرا بووەتە (مانۆ) لەسەرچاوە چینییەکاندا نێوی پاڵەوانەکە بووەتە (یۆ) و پاشان لەنێو یۆناندا بووەتە (ئۆکایگیس) و تەنانەت دەنگوباسی ئەم لافاوە لەلایەن نەتەوە دوورەکانی ئۆسترالیا و هەردوو ئەمریکاشدا گێڕدراوەتەوە(٥٢).

هەروەکو لە باسی سۆمەرییەکان و کورتەیەکی مێژووەکەیاندا باس کرا، سۆمەرییەکان لە پێش لافاوەکەدا، هەشت پادشا فەرمانڕەواییان کردوون و کە هەریەکەیان ژمارەیەکی خەیاڵی ژیانی بەسەر بردووە، ئەم پادشایانە، پێ دەچێت کە فەرمانڕەوایی (فوراتییە سەرەتاییەکان)یان کردبێت و پاش لافاوەکە و بڵاوبوونەوەی سۆمەرییەکان جارێکی تر لە چیاکانی کوردستاندا و رەوکردنیان بەرەو باشوور خەریکی دامەزراندنی شارستانی بووبێتن و بەو شێوەیەی کە باس کرا بنەماڵە فەرمانڕەواکانیان بەردەوام بووە تا ئەو کاتەی کە ماڵئاواییان لە مێژوو کردووە لە (٢٠٠٦) پ.ز دا. هەر هەمان تەمەن و ماوەی فەرمانڕەوایی ئەو پاشایانە تەمەنی زیندەگانیی نوح پێغەمبەرمان بیر دەخاتەوە کە ئەمیش بەهەمان شێوە تەمەنی درێژ و خەیاڵی بووە کە ئەوە دەگەیەنێت ئەو پادشایانە و نوح یان زیوسەدرا لە یەک ماوەی زەمەنیدا ژیابێتن.

چیرۆکی لافاوەکە وەک هەر بەڵگەیەکی ئارکیۆلۆژیی تر، کوردستانی بوونی سۆمەرییەکان دەسەلمێنێت و نەژادیان بەرەو چیاکانی کوردستان دەباتەوە.

پەراوێزەکانی بەشی شەشەم:

(1) ب. س. پ. لا، ٨٠، دیڤید و جوان اوتیس.
(٢) ب. س. پ. لا، ٢٦٩.
(٣) ب. لا، ٢٢، تەوفیق وەهبی، بنەچەکەی کوردان و بنچینەی زمانی کوردی، وەرگێڕانی: تاها فەیزی زادە، چاپەمەنیی سەییدیان، مەهاباد، بێ بەروار.
(٤) ب. لا، ٨، د. جەمال رەشید ئەحمەد، لێکۆڵینەوەیەکی زمانەوانی دەربارەی مێژووی وڵاتی کوردەواری، بەغدا، ١٩٨٨.
(٥) ب. س. پ. لا، ٧، د. فوزی رشید، قواعد اللغة السومرية.
(٦) ب. لا، ١٠٧، د. پاکیزە رەفیق حیلمی، گۆڤاری رۆشنبیری نوێ، ژمارە ١١٢.
(٧) ب. س. پ. لا، ٢٢ و٢٣، تەوفیق وەهبی.
(٨) ب. س. پ. لا، ٢٦، د. فاضل عبدالواحد علي.
(٩) ب. س. پ. لا، ١٢٢، د. جەمال رەشید ئەحمەد، لێکۆڵینەوەیەکی زمانەوانی دەربارەی مێژووی وڵاتی کوردەواری.
(١٠) ب. س. پ. لا، ٦٠، احسان نوری.
(١١) ب. لا، ١٨ و ١٩، نەژادی عەزیز سورمێ، گۆڤاری کاروان، ژمارە ٨٠.
(١٢) بەداخەوە بیرم نەهاتەوە کە ئەم زانیارییەم لە چ کتێبێکی مامۆستا (مەسعود محەمەد)دا خوێندووەتەوە تاوەکو نێویم ببردایە ئەگەر بەهەڵەدا نەچووبم کتێبی (لسان الکرد)ە.
(١٣) ب. صلاح سعدالله، چارەسەری مەسەلەی سۆمەرییەکان: سۆمەرییەکان کوردن، رۆژنامەی عەرەبیی (الحیاة)، ژمارە ١١٦٦٧، رۆژی ١٩٩٥/١/٢٩.
(١٤) ب. لا، ٨، حسن ارفع، کردها ویک بررسی تاریخی وسیاسی، ترجمه از متن انگلیسی، لندن، چاپ دانشکده اکسفرد. نیویورک، تورنتو، ١٩٦٦.
(١٥) ب. لا، ١٣، ج. ار. درایڤر، الكرد في المصادر القديمة، ترجمة فؤاد حمه خورشيد، مطبعة الديواني، بغداد، ١٩٨٦.
(١٦) ب. س. پ. لا، ٢١٦، د. جەمال رەشید ئەحمەد، لێکۆڵینەوەیەکی زمانەوانی...
(١٧) ب. س. پ. لا، ٢١٦.
(١٨) ب. س. پ. لا، ١٤١، جۆرج رۆ.
(١٩) ب. لا، ٣٣٠، جەمال بابان، گۆڤاری کۆڕی زانیاریی کورد، بەرگی ٨، ١٩٨١.

(٢٠) ب. س. پ. لا، ٢١٠، جۆرج رۆ.
(٢١) ب. س. پ. لا، ٢٩٢، د. سامي سعيد الاحمد.
(٢٢) ب. س. پ. لا، ٨٤، جین پوترو.
(٢٣) ب. س. پ. لا، ١٦٩، العراق في موكب الحضارة.
(٢٤) ب. لا، ١٢٣، سليم طه التكريتي، الحياة اليومية في بلاد بابل وآشور، بغداد، ١٩٨٦.
(٢٥) ب. لا، ٥٠١، تەها باقر، گۆڤاری کۆڕی زانیاریی کورد، بەرگی ٤، ١٩٧٤.
(٢٦) ب. لا، ١٣ د. جمال رشيد احمد دراسات كردية في بلاد سوپارتو، بغداد، ١٩٨٤.
(٢٧) ب. س. پ. لا، ١٣٢، د. سامي سعيد الاحمد.
(٢٨) ب. س. پ. لا، ١٤ و ١٥، د. جمال رشيد احمد، دراسات كردية في بلاد سوپارتو.
(٢٩) ب. لا، ١٦٥، حضارة العراق، اعداد نخبة من أساتذة التاريخ، الجزء الأول، بغداد، ١٩٨٥.
(٣٠) ب. س. پ. لا، ١٠٣، د. فاضل عبدالواحد علي.
(٣١) ب. لا، ٣٢، اندرية بارو، برج بابل، بغداد، ١٩٨٠.
(٣٢) ب. س. پ. لا، ٩٥، د. فاضل عبدالواحد علي.
(٣٣) ب. س. پ. لا، ١٨٩، حضارة العراق، الجزء الأول.
(٣٤) ب. س. پ. لا، ٤٤٨، طه باقر، مقدمة في تاريخ الحضارات القديمة.
(٣٥) ب. س. پ. لا، ٥٦٩.
(٣٦) ب. س. پ. لا، ١٠٧، د. فاضل عبدالواحد علي.
(٣٧) ب. س. پ. لا، ٤٥٦، سليم طه التكريتي.
(٣٨) ب. س. پ. لا، ٤٩ د. يوسف حبي.
(٣٩) ب. س. پ. لا، ٦٧، اندريه بارو.
(٤٠) ب. س. پ. لا، ٣٧.
(٤١) ب. س. پ. لا، ٧١.
(٤٢) ب. لا، ١١، د. نەبیلە ئیبراهیم، ئەفسانە، وەرگێڕ بۆ کوردی: محەمەد بەدری، بەغداد، ١٩٨٦.
(٤٣) ب. لا، ٤، صالح بن حمادي، الأسطورة، بغداد.

(٤٤) ب. س. پ. لا، ٤٣، جین پوترو.
(٤٥) ب. س. پ. لا، ١٣٢ و ١٣٣، د. فاضل عبدالواحد علي.
(٤٦) ب. س. پ. لا، ٢٦٩.
(٤٧) ب. ئیسحاحی ٧ و ٨ی تەورات.
(٤٨) ب. لا، ٣١ مینۆرسکی، کورد، حەمە سەعید حەمە کەریم کردوویەتی بەکوردی، چاپخانەی زانکۆی سەلاحەدین، هەولێر، ١٩٨٤.

(49) P. 7 - Dr. Larry. G. Herr

Archeologic in bijbelsc landon

4. Het tijdperk van de patriarchen

ESDA

(٥٠) ب. س. پ. لا، ٧٥، د. جمال رشید، دراسات کردیة في بلاد سوپارتو، هەروەها لا، ٦٣ لێکۆڵینەوەیەکی زمانەوانی...
(٥١) ب. لا، ٨٧، محەمەد ئەمین زەکی، کورد و کوردستان، جلد ١-٢-٣- چاپخانەی دار السلامی بەغدا، ١٩٣١، انتشارات سییدیان، مەهاباد.
(٥٢) ب. س. پ. لا، ٢٤٠ و ٢٤٢، د. سامی سعید الاحمد.

کۆتایی و سەرەنجام

کوردستان هەر لە بەرەبەیانی مێژووەوە تاکو ئێستا وڵات و مێژووی ئێمەیە و دەبێت ئێمەی کورد خۆمان مێژووەکەی بنووسینەوە، با لەوە زێتر چاوەڕوانی خامەی بێگانە نەبین، کە هەریەکەیان بۆ مەبەستی تایبەتی خۆیان کوردستان و کوردیان لە مەنگەنە داوە... بۆ دەبێت بەدرێژایی سەدان ساڵ نووسەرەکانمان خەریکی حاشیە و حاشیە لەسەر حاشیە! نووسین و مێژووی عارەب بن و یەکێکیان تاکە ئاوڕێک لە مێژووی نەتەوەکەی خۆیان نەدەنەوە...!! با واز لە مێژووی شەڕی... بهێنین و خەریکی زیندووکردنەوەی مێژوو و فەرهەنگی نەتەوەییانەمان بین، وڵاتەکەمان خاوەنی مێژوویەکی چڕوپڕە و زۆربەشی لەژێر خاکدایە... نەتەوەکانی تر ئەگەر مێژووی خۆیانیان تەواو و پوختە تۆمار نەکردبێت چ کاریکیان بەمێژووی وڵاتەکەی ئێمەوە هەیە...! ئەگەر ئەو نووسەر و کوردناسە بێگانانە هەزاران لاپەڕەمان لەسەر رەش بکەنەوە، بەوە نابێت کە زانایەکی مێژووانی کورد چەند لێکۆڵینەوەیەک لەسەر وڵاتەکەی خۆی بکات و تیشکێک ئەگەر بچووکیش بێت، بخاتە سەر مێژووی کورد و کوردستان... بەداخەوە هەرچەندە ئەو هەوڵانەمان زۆر کەمن... و بەتایبەتی لە مێژووی کۆنی کوردستاندا، مێژوونووسی پسپۆڕمان هەر زۆر زۆر کەمە... ئەمە جگە لەوەی کە تاوەکو ئێستا رێژەیەکی کەم نەبێت، نەمانتوانیوە ئەوەی بێگانەکانیش لەسەریان نووسیوین پەرچڤەی زمانەکەی خۆمانی بکەین، تاوەکو تێی بگەین ئەوانە چۆن لە ئێمەیان روانیوە و چۆن لە خاکی هەزاران ساڵەی ئێمەیان تۆژیوەتەوە.

شارستانیی کوردستان، زۆر دێرینە و لەپێش سەدان هەزار ساڵ لەمەوبەرەوە مرۆڤی کۆنی تێیدا ژیاوە و خاکەکەمان بووەتە خاڵی یەکەمین شارستانی لە مێژووی مرۆڤایەتیدا... سۆمەرییەکان کە بەمەزنترین و ژیاریترین رەگەزە کۆنەکانی سەر رووی زەمین دەژمێردرێن، لە نیشتمانەکەی ئێمەوە بۆ دەشتی لیتەیی کۆچیان کردووە و لە کوردستانەوە یەکەمین تۆوی شارستانییان لەگەڵ خۆیاندا بردووەتە دەرەوە، ئەو پایە و

پلە مەزنەی کە سۆمەرییەکان لە بواری ئایین و رامیاری و یاسا و ئەدەب و هونەر و زانست و... هتد پێی گەیشتوون لە ناوچەکانی دەشتی لیتەییدا کارێکی کتوپڕ و لەناکاو نەبووە. هەروەکو چۆن ئەم پێشکەوتنەی ئێستای مرۆڤایەتی زادەی هەموو ئەو داهێنانەن کە سۆمەرییەکان و رەگەزەکانی دوای ئەوان پێی گەیشتوون. بەهەمان شێوە سۆمەرییەکانیش تۆوی ئەو شارستانییە مەزنەی خۆیانیان لە کوردستانی کۆندا بردووەتە دەرەوە، لەمەوە بۆمان دەردەکەوێت کە مرۆڤەکانی شانەدەر و هەزارمێرد و بێستون و گۆڕاین، خاوەنی یەکەمین بیر و داهێنانی شارستانین و ئێمەش و هەموو مرۆڤایەتی قەرزباری ئەو کەرەستە بەردین و گۆزە و دیزە و دەستکەوان و شتانەی تریانین کە بوونەتە خاڵی دەستپێکردنی شارستانی و تاوای لێ هات کە بەم شێوەیەی ئێستا دەیبینین. بەداخەوە وڵاتەکەمان هەزاران ساڵ پێش ئێستا خاوەنی ئەو هەموو پێشکەوتنە بووە و بووەتە خاڵی یەکەمینی شارستانیی مرۆڤایەتی، کەچی تاوەکو ئێستا ئێمە زانیارییەکی ئەوتۆمان دەربارەیان نییە و لەوەش پاشاگەردانی تر!! ئەو خاکەی کە ئەو هەموو گۆڕانکارییە مەزن و ترسناکەی لە مێژووی مرۆڤایەتیدا گێڕاوە، ئێستا وڵاتێکی ژێر دەستە و بەشبەشکراو و دواکەوتووە؟! بەڵام بەهیوای ژیاندنەوەی ئەو شارستانییە مەزنەی کوردستانی ئەوسا و وەدەست هێنانەوەی شکۆی لەنێوچووی کوردستان و کورد...

سەرچاوەکانی ئەم لێکۆڵینەوەیە

یەکەم: بەزمانی کوردی:

١- محەمەد ئەمین زەکی بەگ، کورد و کوردستان، جلد: ١، ٢، ٣، چاپخانەی دار السلامی بەغدا، ١٩٣١، انتشارات سییدیان، مهاباد.

٢- تەوفیق وەهبی، بنەچەکەی کوردان و بنچینەی زمانی کوردی، وەرگێڕانی: تاها فەیزی زادە، چاپەمەنیی سەییدیان، مەهاباد، [بێ بەروار].

٣- مینۆرسکی، کورد، حەمە سەعید حەمە کەریم کردوویەتی بەکوردی، چاپخانەی زانکۆی سەلاحەدین، هەولێر، ١٩٨٤.

٤- د. جەمال رەشید ئەحمەد، لێکۆڵینەوەیەکی زمانەوانی دەربارەی وڵاتی کوردەواری، بەغداد، ١٩٨٨.

٥- ئەلیکساندەر گەڕیۆڤسکی، نهێنی کۆنترین مێژوو، وەرگێڕانی لە رووسییەوە: جەلال تەقی.

٦- د. جەمال رەشید ئەحمەد شاهۆیان، لە مێژووی کوردستاندا چاند و ئایین و هونەر، لە بڵاوکراوەکانی کۆمەڵەی رۆشنبیری و هونەری کوردی لە فریزلاند، هۆڵندا، ١٩٩٤.

٧- د. نەبیلە ئیبراهیم، ئەفسانە، وەرگێڕ بۆ کوردی: محەمەد بەدری، بەغداد، ١٩٨٦.

٨- تاها باقر، گۆڤاری کۆڕی زانیاریی کورد، بەرگی چوارەم، چاپخانەی کۆڕی زانیاری کورد، بەغداد، ١٩٧٤.

٩- جەمال بابان، گۆڤاری کۆڕی زانیاریی کورد، بەرگی هەشتەم، چاپخانەی کۆڕی زانیاری کورد، بەغداد.

١٠- د. جەمال رەشید، مرۆڤی چاخی بەستەڵەک، گۆڤاری رۆشنبیری نوێ، ژمارە ١١١، بەغداد، ١٩٨٦.

١١- د. پاکیزە رەفیق حیلمی، گۆڤاری رۆشنبیری نوێ، ژ ١١٢.

١٢- د. پاکیزە رەفیق حیلمی، گۆڤاری رۆشنبیری نوێ، ژ ١١٣.

١٣- د. پاکیزە رەفیق حیلمی، گۆڤاری کاروان، ژمارە ٦٢.

١٤- نەژاد عەزیز سورمێ، گۆڤاری کاروان، ژمارە ٨٠.

دووەم: بەزمانی عەرەبی:

١٥- جۆرج رۆ، العراق القديم، ترجمة حسين علوان، دار الحرية للطباعة، بغداد، ١٩٨٤.

١٦- د. طه باقر، ملحمة گلگامش، بغداد، ١٩٨٠.

١٧- د. طه باقر، مقدمة في تاريخ الحضارات القديمة، الجزء الأول، الطبعة الثانية، بغداد، ١٩٨٦.

١٨- سليم طه التكريتي، الحياة اليومية في بلاد بابل وآشور، بغداد، ١٩٨٦.

١٩- العراق في التاريخ، اعداد: نخبة من اساتذة التاريخ الجزء الأول، بغداد، ١٩٨٣.

٢٠- حضارة العراق، اعداد: نخبة من اساتذة التاريخ، الجزء الأول، بغداد، ١٩٨٥.

٢١- د. سامي سعيد الأحمد ورضا جواد الهاشمي، تاريخ الشرق الأدنى القديم (بلا تاريخ).

٢٢- جين پوترو، الشرق الأدنى، الحضارات المبكرة، موصل، ١٩٨٦.

٢٣- العراق في موكب الحضارة، اعداد نخبة من اساتذة التاريخ، بغداد، ١٩٨٨.

٢٤- د. فوزي رشيد، القوانين في العراق القديم، بغداد، ١٩٨٨.

٢٥- د. سامي سعيد الاحمد، المعتقدات الدينية في العراق القديم، بغداد، ١٩٨٨.

٢٦- فؤاد حمه خورشيد، العصر الجليدي البلايستوسيني في كردستان، بغداد، ١٩٨٦.

٢٧- القرآن.

٢٨- الكتاب المقدس، العهدين القديم والحديث.

٢٩- د. فوزي رشيد، السياسة والدين في العراق القديم، بغداد، ١٩٨٣.

٣٠- د. فاضل عبدالواحد علي، من الواح سومر الى التوراة، بغداد، ١٩٨٩.

٣١- د. سامي سعيد الأحمد، العراق القديم، الجزء الأول، بغداد، ١٩٧٨.

٣٢- د. هاري ساكز، عظمة بابل، موصل، ١٩٧٩.

٣٣- سيتين لويد، فن الشرق الأدنى القديم، بغداد، ١٩٨٨.

٣٤- ديڤيد وجوان اوتيس، نشوء الحضارة، بغداد، ١٩٨٨.

٣٥- كونراد برويسر، المباني الأثرية في شمال بلاد الرافدين، بغداد، ١٩٨١.

٣٦- انتوان مورتكات، الفن في العراق القديم، بغداد ١٩٧٥.

٣٧- المواقع الأثرية في العراق، اعداد: مديرية الآثار العامة، بغداد، ١٩٧٠.

٣٨- د. احمد سوسه، تاريخ حضارة وادي الرافدين، الجزء الأول، بغداد، ١٩٨٣.

٣٩- د. يوسف حبي، الإنسان في أدب وادي الرافدين، بغداد، ١٩٨٠.

٤٠- أندرية بارو، برج بابل، بغداد، ١٩٨٠.

٤١- د. فوزي رشيد، قواعد اللغة السومرية، بغداد، ١٩٧٢.

٤٢- د. جمال رشيد احمد، دراسات كردية في بلاد سوپارتو، بغداد، ١٩٨٤.

٤٣- د. فوزي رشيد، الشرائع العراقية القديمة، بغداد، ١٩٧٩.

٤٤- ج. ار. درايڤر، الكرد في المصادر القديمة، ترجمة: فؤاد حمه خورشيد، مطبعة الديواني، بغداد، ١٩٨٦.

٤٥- صالح بن حمادي، الأسطورة، بغداد.

٤٦- صلاح سعدالله، حل المسألة السومرية، جريدة الحياة، عدد: ١١٦٦٧، في ١٩٩٥/١/٢٩.

سێیەم: بەزمانی فارسی:

٤٧- احسان نورى، تاريخ ريشه نژاد كورد، ناشر: كتاب فروشى بزرگ سيديان، چاپخانه پيروز، ١٣٦١.

٤٨- حسن أرفع، كردها و يک بررسى و سياسى ترجمه: از متن انگليسى، لندن، چاپ دانشكده اكسفرد. نيورک تورنتو، ١٩٦٦.

چوارەم: بەزمانی هۆڵەندی:

49- Dr. Larry. G. Herr
Archeologie in bijbelse landen
4. Het tijdperk van de patriarcheu.
ESDA

50- Prof. Dr. Göran Burenhult - De eerste mensen - Hoogleraar Archeologie - Universiteit van Stokholm, Zweden-
Printed in Hong Koug - 1994.

51- Samuel Noah Kramer -
De bakermat der beschving - N.V.
1968. Het Parool - Amsterdam.

52- Dr. M. V. Seton - Williams - BABYLON.
Kunstschatten uit Mesopotamië - Vertaling:
Stichting Tekstverzorging, Amsterdam - Printed in Japan - 1981.

نەخشە و وێنەكانی ئەم لێكۆڵینەوەیە لەم سەرچاوانەوە وەرگیراون:

* وێنەكانی ژمارە: ١ و ٣٠ لە كتێبی

Dr. Larry. G. Herr
Archeologie in bijbelse landen
4. Het tijdperk van de patriarcheu.
ESDA

وەرگیراون.

* وێنەی ژمارە ٢٢ لە كتێبی جۆرج رۆ، العراق القدیم، ترجمة حسین علوان، دار الحریة للطباعة، بغداد، ١٩٨٤ وەرگیراوە.

* وێنەكانی ژمارە: ٥ و ٢٠ و ٢١ و ٢٨ لە كتێبی، د. جەمال رەشید ئەحمەد شاهۆیان، لە مێژووی كوردستاندا چاند و ئایین و هونەر، لە بڵاوكراوەكانی كۆمەڵەی رۆشنبیری و هونەری كوردی لە فریزلاند، هۆڵندا، ١٩٩٤ وەرگیراوە.

* وێنەكانی ژمارە ٣ و ٤ و ٧ و ١١ و ١٥ و ١٦ و ١٧ و ١٨ و ١٩ و ٢٦ لە كتێبی، حضارة العراق، اعداد: نخبة من أساتذة التاریخ، الجزء الأول، بغداد، ١٩٨٥.

وەرگیراون.

* وێنەكانی ژمارە: ١٤ و ٢٣ و ٢٤ لە كتێبی - Dr. M. V. Seton - Williams -
BABYLON.
Kunstschatten uit Mesopotamië - Vertaling:

Stichting Tekstverzorging, Amsterdam - Printed in Japan - 1981.

وەرگیراون.

* وێنەكانی ژمارە: ٢ و ٦ لە كتێبی

Prof. Dr. Göran Burenhult - De eerste mensen - Universiteit van Stokholm, Zweden - Printed in Hong Koug - 1994.

وەرگیراون.

* وێنەكانی ژمارە: ٨ و ٩ و ١٠ لە كتێبی

J. Mellaart - De veoegste beschavingen,
HET NABIJE OOSTEN - Nederlandse vertaling: Mevr. drs. T. J. Jelgersma - N. V.
Uitgevers maatschappij Elsevier,
Amsterdam - Brussel - 1969.

وەرگیراون.

* وێنەی ژمارە: ١٢ لە كتێبی

Dr. M. A. Beek - Aan Babylons stromen.
Virde, verbeterde en bijgewerkte druk Kosmos Amsterdam Autwerpen - 1974.

وەرگیراوە.

* وێنەكانی ژمارە: ١٣ و ٢٧ لە كتێبی

Van Babylon tot Brugge Preïndustriële stede lijke cultuur van de mediterane tot de Atlantische werld - Steden in het oude Mesopotamië. Open Universiteit HEERLEN deel - 1 - 1989.

وەرگیراون

* وێنەی ژمارە: ٢٩ لە كتێبی

EVELYN KLENGEL - BRANDT DER TURM V0N BABYLON.
Legende und geschichte eines bauwerkes Koehler & Amelang. Leipzig - 1982 - 2.

وەرگیراوە.

تێبینی:

بەداخەوە نێوی هەندێک لەو سەرچاوانەی کە بۆ ئەم لێکۆڵینەوەیە بەکارم هێناون، کەمێکیان نێوی وەرگێڕەکانیان یاخود شوێن و نێوی چاپخانەکانیانی لەگەڵدا نییە، کە ئەویش بەهۆی ئەوەوە بوو کە لیستەی سەرچاوەکانم لە هاتوچۆ پێکردنی دەستنووسەکانمدا لە کوردستان فەوتان! و زۆر هەوڵیشم دا نێوەکانیان بەتەواوەتی بنووسم بەڵام هەندێک سەرچاوە هەن کە وەدەستخستنیان لە دەرەوەی وڵات زۆر گرانە.

هەروەها پێویستیشە ئەوە بڵێم کە لە هەشتاکاندا چەند کتێبێک دەربارەی مێژووی کۆنی میزۆپۆتامیا لەسەر فەرمانی بەعسییەکان هاتنە نووسین و چاپکردن، من سێ لەو کتێبانەم وەکو سەرچاوەیەک بۆ ئەم نووسینە بەکارهێناوە بەڵام بەپارێزێکی زۆرەوە و تەنها پەرچڤەی هەندێک تەختەگڵی سۆمەرییەکانم لێیان وەرگرتووە کە پێم وایە ئەوانە هیچ دەستکارییەک نەکراون لە وەرگێڕان زێتر.